

DETERMİNİZM VE HÜRRIYET ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

H. Vehbi Eralp

Tabiat hâdiselerinin gelişi güzel değil de, bazı kanunlara göre meydana geldiklerini söyleyen determinizm fikrine insanların pek geç ulaştıklarına şüphe yoktur. Bugün bile, determinizm yanında, hürriyete inanıldığını gösteren sonsuz denecek kadar çok düşünce ve hareketlere rastlamak mümkündür; bunlar bilhassa insan faktörünün işe karıştığı hallerde görülmektedir: «Bu işi böyle yapmamalıydınız, bu yalanı söylememeliydiniz,» denildiği vakit, o işin tam bir zaruretle yapılmadığı, başka türlü yapılmasının veya hiç yapılmamasının kabil olduğu, o yalanın söylenilmemesinin imkânı bulunduğu anlatılmak isteniyordur; yoksa bu sözlerin hiçbir mânası kalmamış olur, yahut o sözleri söyleyenin de bir papağan veya gramofon plâğı gibi konuştuğu kabul edilmiş bulunur. *İnsan hürriyetine inanmanın doğru olduğunu haklı göstermenin mümkün olup olmadığı ayrı bir meseledir, fakat bu hürriyete inanılmıyormuş gibi düşünülmesi ve hareket edildiği bir vakiadır.*

Açıkça ifade edilmiş fikir olarak determinizm prensibi insanın geç elde ettiği bir düşünce olmakla beraber, daha başlangıçta hareketlerimizin bu prensibe dayandığı meydandadır. Adımımızı atarken, ayağımız altındaki toprağın eskisi gibi yerinde kalacağına, boşluğa uçmayacağına, fırlatılan taşın herhangi bir yere değil, atılan tarafa gideceğine, ekilen tohumun aynı cinsten bir nebat vereceğine, farkında olalım veya olmayalım, inanmışız demektir. Bu mânada yalnız insan değil, hayvan da sanki determinisme inanıyormuş gibi hareket eder. Zaten sadece içgüdülerine bağlı olarak hareket etmeyen canlılar için yaşamının ve çevrelerine uymanın esas şartlarından biri budur. İçinde her şeyin rast-

gele cereyan ettiği, hiç bir hâdisenin kanuna bağlı olmadığı bir âlem düşününüz; böyle bir âlemde, hayatın doğacağı düşünülebilse bile, devam etmesi kabil değildir.

Şu halde determinizm düşüncenin bir prensibi olmadan önce aksiyonun bir prensibidir. Fakat farkına varılmamış, ifade edilmemiş ve bu itibarla düşünce için mevcut olmayan bir fikirle, tam şuuruna varılmış, açıkça ifade edilmiş bir fikir arasındaki mesafe büyüktür. Bu mesafe nasıl aşılmıştır, aksiyonun şuursuz bir prensibi nasıl düşüncenin açık bir fikri haline gelmiştir?

Âleme bir bütün olarak bakılsaydı, onun zaman içinde durmadan değişerek akıp gittiği, hiç bir vakit birbirinin aynı olan iki halden geçmediği, hareketli ve devamlı bir akış teşkil ettiği görülecekti; burada her geçen an kendisiyle beraber bir yenilik getirmektedir, durup dinlenme, tekrar yoktur; bu âlem güneş sisteminden çok, doğan, gelişen, ihtiyarlayan, bir kelimeyle, tarihî olan bir canlı varlığa benzeyecektir. Ama âlemin bu görünüşü, her şeyden önce yaşamak ve bunun için de, çevresine uymak, hareket etmek zorunda olan insan gibi bir varlık için hiç te faydalı ve elverişli olmayacaktır; bu, iş görmek ihtiyacında olan, hayatını yaşayan bir varlığın görüşü değil, hayatını bir rüya gibi seyreden bir varlığın görüşü olacaktır. Böyle bir âlemde determinizm fikrinin doğması değil, düşünülmesi bile hatıra getirilemez, çünkü tekerrür eden, birbirini aynı şekilde kovalayan hiçbir şey burada yoktur; bu görüş ilim için değil, olsa olsa sanat eseri için bir hareket noktası teşkil edebilir.

Fakat her şeyden önce yaşayan bir varlık olan insanın görüşü, fayda gözetmeyen bir temaşa değildir; zihin hayatında daha ilk adım olan idrak, etrafımızdaki hareketli realiteyi, dondurulmuş ve adlandırılmış objeler halinde parçalar; aksiyonun ve ilmin müşterek hareket noktası olan bu ilk adımdan sonra gelen daha karışık ve yüksek zihin ameliyeleri, karşılaştırma, tecrit, tamim, gene pratik bir hedefe yönelmiş bulunurlar. Bu hedef devamlı olarak gözönünde bulundurulmazsa, ne zekânın doğuşunu, ne işleyişini izah etmek kabil olur. *Farklı şekiller altında intellektualist sistemlerin müşterek hatası, zekâyı hakikatta olduğu gibi bir aksiyon vasıtası değil, fayda gözetmeyen, sadece bilmek için bilmek isteyen bir temaşa vasıtası saymış olmalarıdır.*

Her parçası birbirine sıkıca bağlı bir sistem kurmak sevda-sınad olan filozoflar için, — ve filozofların çoğu böyledir, hemen

her zaamın felsefi düşünce sistematik düşünce ile aynı mânaya gelir, — hürriyeti inkâr etmek, kabul etmekten çok daha elverişli ve kolaydır. Hürriyet kolayca tarif edilemeyen, zekâmızın kadrolarına sığmayan, anlaşılmaktan çok yaşanan bir olaydır. Bu durum karşısında birçok filozoflar, hürriyeti düpedüz inkâr etmek yoluna sapsmışlardır. Spinoza bunlardan biridir. O, insandaki hürriyet duygusunun, hareketlerimizin bütün sebeplerini bilmemekten ileri geldiğini söyler. Bu sebepleri tamamiyle öğrendiği anda, insan, hareketlerinin matematik zaruretin aynı olan bir zaruretle meydana geldiğini anlayacak, en yüksek mükemmellik derecesine varacak, âdeta tanrılaşacaktır. Ama Spinoza'ya, "bunu nereden biliyorsunuz?" diye sorabiliriz; "olmayan bir şey görülemeyeceğine göre, bu iddiamız doğrudan doğruya yapılan bir müşahedenin neticesi değildir." Bu sorunun cevabını yine Spinoza'nın felsefesinde bulmak mümkündür. Hürriyetle zarureti neticede aynı şey haline getiren ve intellektualist felsefenin en yüksek noktalarından biri olan bu görüşün, olayların müşahedesinden ziyade, onları bir sistem içine sokmak gayretinden doğduğu meydandadır. Nitekim Spinoza'nın kendisi de, zaruret fikrinin felsefesinde bir netice değil, bir hareket noktası olduğunu söyler. Böyle olunca, bu fikrin inkârı demek olan hürriyete yer verilmemesinde, onun zaruretle, anlaşılan ve kabul edilen zaruretle aynı şey sayılmasında şaşılacak bir taraf kalmıyor.

Hürriyeti pratik aklın bir postulatı olarak kabul eden Kant ise, ilmin imkânını izah edebilmek için, bunu gerçek hayatın dışına atmak zorunda kalmıştır. Böyle bir görüşte yalnız ilim değerinden çok şeyler kaybetmekle kalmıyor, aynı zamanda hürriyet te yok edilmiş oluyor.

Öyle sanıyoruz ki hakikat, bu görüşlerden büsbütün başkadır. Determinismin ne olduğu, determinizm fikrinin nasıl doğduğu iyice anlaşılırsa, bu bizi hürriyeti inkâra değil, kabul etmeye götürecektir. Zira determinizm, zamanın kendilerine gerçekten etmediği, üzerlerinden kayıp geçtiği varlıklar için geçer olan bir görüştür. Madde âlemini teşkil eden varlıklar, hiç olmazsa makroskopik görünüşlerinde, böyle varlıklardır; bunlar zamandan çok, mekân içindedirler; böyle olduğu için eski hallerine dönebilirler. Cansız demek, bir bakımdan da sadece mekânda olan demektir. Böyle olan varlıklar kapalı sistemler teşkil ederler. Bırakılan bir taşla onu çeken yer yuvarlağı, böyle kapalı bir sistem-

dir. Tabiatın kendisi de, tam denebilecek kapalı sistemler hazırlamış gibidir: etrafında dönen yıldızlarla beraber güneş, yalnız başlarına gözönüne alınınca, böyle kapalı bir sistemdir. Bu yüzdendir ki, insanlara tabiatta bir düzen bulunduğunu, olayların gelişi güzel değil de bazı kanunlara göre meydana geldiğini ilk öğreten gök cisimleri olmuştur ve yine bu yüzden astronomi ilk doğan tabiat ilmidir. Bir matematikçinin dediği gibi, insanlar devamlı olarak bulutlarla örtülü bir gök altında yaşamış olsalardı, ilim ve medeniyet bugünkünden çok farklı olacaktı.

Bir kanun araştıran her âlim laboratuvarında, kanununu bulmak istediği olaylardan ibaret kapalı bir sistem kurar; tecrübe yapmak bundan başka bir şey değildir.

Ama canlı ve hele şuurlu varlıklar âlemine gelince, iş değişiyor, zaman gerçek bir faktör oluyor; burada eski hale dönüş anlaşılmaz bir şeydir. Artık tersine çevrilebilen bir zamandan çıkmış, belli bir tempo ile belli bir yönde akan zaman içine girilmiştir; artık kapalı sistemler değil, açık sistemler, gerçek birlikler, gerçek bütünlükler karşısındayız. Bu nokta düşünülürse, madde âleminde determinizmi kabule zorlayan aynı sebeplerin bizi hayat ve şuur âleminde hürriyeti kabule götürmeleri gerekirdi demek yerinde olacaktır. Ama burada da yeni bir engel karşımıza çıkıyor. Hayat ve şuur ancak madde ile birleşerek bu âlemde var olabiliyor, yani tesir edebiliyor, bir mânada gerçekleşebiliyor; söz fikrin ve duygunun taşıyıcısı, resim ve heykel güzelliğinin ifadesi oluyor. Mâna - madde münasebeti bir bakımdan zaman - mekân münasebetine irca edilebilir. Hürriyeti anlayabilmek için bir yandan keyfiyeti kemiyetten, zamanda olanı mekânda olandan, mânevîyi maddiden ayırmak gerektiği gibi, bir yandan da bunları birbirlerine yaklaştırmak gerekir.

Başka bir nokta da şudur: madde âleminde yaşayabilmek için onun vasıflarına uymak, bir dereceye kadar maddeleşmek lâzımdır. Zekâ, dil, alışkanlıklar, iç hayatımızın kabuğunu, daha çok maddeleşmiş tarafını teşkil eder. Ama bunun altında zekâyı da, dili de, alışkanlıkları da yaratan şuurun derin bir iç hayatı vardır. Bu derin iç hayata inmek, onu yaşamak hem güçtür, hem de pek seyrek olur. Hürriyetin asıl kaynağı burasıdır. Nasıl sevgiyi, dostluğu, acımayı tatmadan yaşayan ve ölen insanlar varsa, öylece gerçek hürriyeti yaşamadan ölen insanlar da vardır. Bu bakımdan hürriyet elimizin altında hazır bulunan bir şey olmaktan çok, ka-

zamlması gereken bir savaştır ve insan, hür olmaktan çok, hür olabilen bir varlıktır. Ama bu imkân ona yaradılışından gelir. Bu itibarla âlem madde yüziyle determinisme bağlı olduğu gibi, insanla hürriyete çevrilmiştir.

Canlıların birer makine olduklarını ilk olarak açıkça söyleyen Descartes olmuştur. Çağdaşlarının pek dikkatini çeken bu makine-hayvanlar (animaux - machine) görüşü, denebilir ki biolojide bir çığır açmıştır. Canlıya bir makine gözüyle bakmak, biolojide fizik ve kimya metodlarını kullanmak imkânını sağlamış, bu yolda çok büyük başarılar elde edilmiştir. Ama canlı dediğimiz makinenin işleyişi mekanik kanunlarla izah edilse bile, meydana gelişi aynı şekilde izah edilebilir mi? Bütün mesele buradadır. Bir mühendis bir makine yaptıktan sonra, burada her şey mekanik olarak cereyan eder; ama makinenin yapılışı mekanik bir şey değildir. 19 uncu asırdan beri canlının meydana gelişi de mekanik yollarla izah edilmek istenmiştir. Çeşitli şekiller alan bu görüşlerin biolojide ne kadar büyük tartışmalara yer verdiği bilinen bir şeydir; biolojinin en karanlık noktalarından biri de veraset problemidir.

Canlıdan şuurlyuya geçtiğimiz vakit, mekanik izahların yetersizliği büsbütün ortaya çıkıyor. Bu yolda sonuna kadar gitmek iddiasında olanlar, neticede şuurı inkâr etmek zorunda kalıyorlar, hiç değilse bunu, tesiri olmıyan bir gölge saymak durumuna düşüyorlar. İmdi var olmak tesir etmek, bir iş görmek, bir şeye yaramak demektir; hiçbir şey yapmıyan, bir şey değildir. Şuurun şiddet kazandığı anlar, hangi şekil altında olursa olsun, otomatik hareketlerin yetmediği durumlardır. Böylece şuur, bir seçme, karar verme melekesi olduğunu açıkça ortaya koymuş olmuyor mu? Hiçbir tesiri olmasaydı, işe karışmasaydı, şuur ne diye meydana gelecekti? Meydana gelse bile, bir işe yaramadığına göre, yavaş yavaş kaybolup gitmeyecek miydi? Bu bize şuurun, en basit şekillerinde bile, bir hürriyet başlangıcı olduğunu göstermiyor mu? Bu sebeple diyeceğiz ki, üniversal determinismi bir postulat olarak kabul eden bir felsefe bakımından, içinde canlı ve şuurlyu varlıkların, bu arada insanın meydana geldiği bir dünya, sonuna kadar izah edilemeyen bir sır olarak kalmaya mahkûmdur.

Yine diyeceğiz ki, hürriyetin kabul edilmesine en çok engel olan noktalardan biri de, maddenin, yani mekânın zıddı demek olan ve aslında maddi olmayan, mânevi bir şey olan zamanın me-

kân gibi düşünülmesidir. Her şeyi mekânda, madde gibi görme-ye alışmış olan zekâ, yalnız zamanı mekân gibi düşünmekle kalmıyor, zamanın kısımları arasında da sadece bir derece farkı görüyor. Esasen bundan tabii ne olabilir? Şimdi bir an sonra geçmiş halini alacak, gelecek te şimdi olacaktır. Halbuki şimdi ve gelecekle geçmiş arasında, yaşanmakta olan ve yaşanacak olanla yaşanmış arasındaki müthiş mesafe vardır. Geçmiş olmuş bitmiştir, zamanın mekâna düşmüş, mekânlaşmış parçasıdır; onu değiştirmek kimsenin elinde değildir. Halbuki şimdi ile gelecek hürriyetin at oynatabileceği sahadır. Şimdi ile geleceği, biraz sonraki geçmiş gibi düşünecek yerde, geçmiş olmadan önce geçmişin bir gelecek ve bir şimdi olmuş bulunduğu düşünülse, hürriyet problemini örtten karanlıklar büyük ölçüde ortadan kalkar, belki de hürriyet problemi diye bir şey kalmaz. Böyle bir durumda "niçin hürriyet vardır?" diye soracak yerde, "niçin determinizm vardır?" diye sormanın belki de daha yerinde olacağı anlaşılır.

Şunu da ilâve edelim ki, hürriyeti kabul edenler, tabiatta determinizm yoktur demiyorlar; tabiatta sadece determinizm yoktur, diyorlar. Halbuki hürriyeti inkâr edenler, tabiatta sadece determinizm vardır, diyorlar. Bu son görüş, kadercilikten de daha aşırı oluyor; zira kadercilikte zincirin sadece son halkası mukadderdir, halbuki burada her halka "mukadder" oluyor.

Tabiatta hiçbir şey yok olmaz, hiçbir şey yaratılmaz... Bu belki madde âlemi için doğrudur; ama ruh âleminde, hiçbir şey yok olmasa bile, pek çok şey yaratılabilir. İlim, sanat, felsefe, bir kelimeyle kültür ve medeniyet, bu yaratmaların eserleriyle doludur.

Kısaca determinizm, düşüncenin bir prensibi olmadan önce, aksiyonun zaruri bir hareket noktasıdır; ama varlığın bütünü ve özünü ifade etmekten uzaktır.